

Sevara QAHRAMONOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: qahramonovasevara5@gmail.com

Toshkent amaliy fanlar universiteti professori B.Mengliyev taqrizi asosida

O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARI VA ULARDAGI "KAMSITISH" SEMALI SO'ZLARINING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Zamonaviy tilshunoslikning ijtimoiy fanlar bilan o'zaro aloqadorligi tilshunoslik fani doirasida yangi yo'nalishlar – sotsiolingvistika, lingvistik ekspertiza, lingvokulturologiya, kompyuter lingvistikasining shakllanishi va taraqqiyotiga sabab bo'ldi. Shunday yo'nalishlardan biri bo'lgan lingvistik ekspertiza muayyan shaxs nutqida qo'llangan va boshqa shaxs yoki ijtimoiy guruhni kamsitishga qaratilgan so'z ma'nosini aniqlash, lingvistik xususiyatlarini tekshirish, bunday so'zlar sharhining lug'atlarda to'g'ri berilganligini tekshirish bilan shug'ullanadi. Shu sababli "kamsitish" semali so'zlarni tartibga solish, ularning izohli lug'atlarda berilishini mukammallashtirish tilshunoslikda dolzarb vazifalardandir.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, lingvistik ekspertiza, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, kamsitish, sema.

FEATURES OF EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE AND THE "DISCRIMINATORY" SEMANTIC WORDS CONTAINED IN THEM

Annotation

The interaction of modern linguistics with social sciences has led to the formation and development of new directions within the framework of linguistic science – sociolinguistics, linguistic expertise, linguoculturology, computational linguistics. Linguistic expertise, which is one of these areas, is engaged in determining the meaning of a word used in the speech of a particular person and aimed at discriminating against another person or social group, checking linguistic characteristics, checking the correctness of the interpretation of such words in dictionaries. Therefore, the ordering of the semantic words "discrimination" and the improvement of their transmission in explanatory dictionaries is one of the urgent tasks of linguistics.

Key words: linguistic expertise, linguoculturology, sociolinguistics, discrimination, sema.

ОСОБЕННОСТИ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЕЙ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И СОДЕРЖАЩИХСЯ В НИХ "ДИСКРИМИНАЦИОННЫХ" СЕМАНТИЧЕСКИХ СЛОВ

Аннотация

Взаимодействие современной лингвистики с общественными науками привело к формированию и развитию новых направлений в рамках лингвистической науки – социолингвистики, лингвистической экспертизы, лингвокультурологии, компьютерной лингвистики. Лингвистическая экспертиза, являющаяся одним из таких направлений, занимается определением значения слова, используемого в речи конкретного человека и направленного на дискриминацию другого человека или социальной группы, проверкой языковых особенностей, проверкой правильности толкования таких слов в словарях. Поэтому упорядочение семантических слов "дискриминация", совершенствование их передачи в толковых словарях – одна из актуальных задач лингвистики.

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, лингвокультурология, социолингвистика, дискриминация, sema.

Kirish. XX asr boshlariga kelib, ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida lug'atlar ham alohida e'tirof etila boshladi. Tilning grammatik qurilishini tadqiq qilish, tillararo aloqalarni ta'minlash, til me'yorlarini belgilash, jamiyat a'zolarining nutqiy boyligini o'stirish, milliy tafakkuri, ijtimoiy-siyosiy ongini taraqqiy ettirishdagi beqiyos xizmati bilan lingvistik adabiyotlar orasida lug'atlar alohida ajralib turadi. Bundan tashqari lug'atlarda aynan shu tildan foydalanuvchi millat vakillarining dunyoqarashi, ma'naviyati, turmush tarzi ham o'z ifodasini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek lug'atchiligi shakllanishining ilk bosqichlari XI asrda turkiy tilshunoslikning bizga ma'lum bo'lgan ilk yirik, shuning bilan birga, tengi yo'q yodgorligi, leksema, uning ma'nosi izohlanishi bilan bir qatorda xalqimizning XI asrgacha bo'lgan iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy hamda siyosiy hayot tarzini ham ko'rsatib bergan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-turk" asariga borib taqaladi desak mubolag'a bo'lmaydi.. Ushbu atamada: "devon" bu o'rinda so'zlarning muayyan

izchillikdagi to'plami; lug'at- "so'zlar" degani; uning izohlovchisi bo'lmish turki "turk" ma'nosida bo'lib, o'sha zamondagi turkiy tilni bildiradi. "Devan lug'ati-turki"ning so'zma-so'z tarjimasi "Turk so'zlari devoni" bo'ladi [1:3].

Alisher Navoiy asarlari tili, umuman eski o'zbek tili bilan bog'liq bizgacha yetib kelgan lug'atlarning eng qadimiysi Husayn Boyqaro topshirig'i bilan 1500-yillarda tuzilgan "Badoyi al-lug'at" asaridir. Bu lug'at muallifi Toile al-Imoni al-Haraviy haqida deyarli ma'lumotlar yo'q. Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan lug'atlardan yana biri "Abushqa" o'zining leksik materialni qamrab olishi jihatidan "Badoyi al-lug'at" ga nisbatan boyligi va keng o'quvchilar ommasi foydalanishi uchun qulayligi bilan ajralib turadi. Shu sababli "Abushqa"ga navoiyshunoslar, turkologlar va o'zbek klassik adabiyoti mutaxassislari tez-tez murojaat qilib turishadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'tgan asr o'zbek tilshunosligining fan sifatida shakllanishi, taraqqiyoti davri bo'ldi. Bu davr tilshunosligi yutuqlari leksikografiya sathida ham o'z aksini ko'rsatdi. XX asr oxirlariga kelib o'zbek lug'atchiligi yangi turlar bilan boyidi: ensiklopedik, imlo,

orfoepik, morfem, chastotali, ters frazeologik, dialektal, etimologik lug'atlar turkumi yaratildi [2:172]. Lug'atchilikda, ayniqsa, izohli lug'atlarning o'rni va ahamiyati ulkan. Bunday lug'atlar tilshunoslik fani yutuqlari va til boyligini qamrab oladi. "Izohli lug'at – lug'aviy birliklar [so'z, ibora]ning ma'nosini, ma'nolarini sharhlab, tushuntirib beruvchi lug'at" [3:581]. Tildagi so'z va iboralarining ma'nolarini izohlab, ularning grammatik va uslubiy xususiyatlarini yoritib beruvchi lug'atga izohli lug'at deyiladi. Dastlabki "O'zbek tilining izohli lug'ati" mualliflar jamoasi tomonidan yaratilib, 1981 yilda Moskvada "Rus tili" nashriyoti tomonidan Zokir Ma'rufov tahriri ostida nashr qilingan. O'z ichiga 60 ming so'zni qamrab olgan ushbu lug'at ikki jildidan iboratdir. Izohli lug'atning bosilib chiqqaniga ancha vaqt bo'lgani, bu davr ichida tilning leksikasi yangi so'zlar bilan boyigani, semasiologiya, lug'at tuzish tamoyillari bo'yicha bir qator tadqiqotlar yaratilgani, bir qancha so'zlarning ma'nosi o'zgarib, ba'zi leksemalarning ma'nosi kengaygani, ba'zilariniki torayib, ba'zi bir so'zlar esa mutlaqo yangi ma'no anglatga boshlagani izohli lug'atning to'ldirilgan, qaytadan ishlangan nashrini chop etishni taqozo etardi. Shu bois O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 10-sentabrda 311-sonli qarori[4] ijrosini ta'minlash maqsadida keyingi davrda o'zbek tilida ro'y bergan o'zgarishlarni e'tiborga olgan holda ko'p jildli lug'at tuzish O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti zimmasiga yuklatildi va 2006-2008 yillar oralig'ida 5 jildlik lug'at chop etildi. Oradan bir necha yil o'tib, ya'ni 2022 yil ilk bor 6 jildidan iborat "O'zbek tiling izohli lug'ati" lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida chop etildi. Dastlabki jildlarini tayyorlashda marhum olimlar — akademik Azim Hojiyev, To'ra Mirzayev, Ernst Begmatov bevosita ishtirok etgan yangi tahrirdagi lug'atda 5000 ga yaqin yangi so'z (jami 80 mingdan ortiq so'z) kiritilgan. 1981-yilda nashr etilgan ikki tomli izohli lug'at "qanchalik kamchiliklarga ega bo'lmasin, taqrizchilar tomonidan qanchalik tanqid qilinmasin, o'zbek leksikografiyasi tarixida o'zbek tilining ilk izohli lug'ati sifatida alohida qimmatga ega"[5:3].

Tahlil va natijalar. Lug'atshunoslikda muayyan so'z va iboraning izohini berishga mo'ljallangan bir qancha lug'at turlari mavjud. Ba'zi lug'at turlari "ma'lum vaqt, hudud kabi cheklovlar bilan bog'lanmasdan, muayyan tilning qadimgi davrlaridan tortib zamonaviy ko'rinishigacha bo'lgan davrga oid hamma so'z va iborani qamrab oladi" [6:89]. Izohli lug'atlar ham aynan shu turdagi lug'atlar sirasiga kiritiladi. Lug'atshunoslik tilshunoslikning lug'at tuzish ishi bilan shug'ullanadigan maxsus sohasidir. Amaliy bo'lish bilan bir qatorda nazariy soha ham hisoblangan leksikografiya uzviy ravishda leksikologiya, uslubshunoslik, fonetika hamda til tarixi, tilning grammatik qurilishi haqidagi ta'limotlarga tayangan holda ish ko'radi. Lug'at tuzishning ilmiy asoslari va tamoyillarini ishlab chiqish, lug'at tiplarini belgilash, uni yaratish usullarini asoslab berish bu sohaning nazariy

masalalari bo'lib hisoblansa, tilning so'z boyligini to'plash, lug'at tuzish uchun kartotekalar tuzish va ularni tartibga solish kabilar lug'atshunoslikning amaliy tomonidir.

Lug'atlar til leksikasidagi so'zlarni to'la qamrab olishi yoki til leksikasini ma'lum maqsadga ko'ra chegaralab aks ettirishi jihatidan ikki turga bo'linadi: 1) umumiy lug'atlar va 2) maxsus lug'atlar. Umumiy lug'atlarda tilning barcha leksikasi o'z aksini topadi. Izohli lug'at, imlo lug'ati, inglizcha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlar umumiy lug'atlar sirasiga kiradi. Maxsus lug'atlar esa til leksikasining ma'lum bir qatlami asosida tuziladi. Bunday lug'atlarning so'zlari biror sohaga oid leksemalar bilan chegaralangan bo'ladi. Sinonimlar lug'ati, antonimlar lug'ati, frazeologik lug'at, terminologik lug'at, omonimlar lug'ati, toponimik lug'atlar maxsus lug'atlardir.

Ko'rinadiki, o'zbek tilshunosligida mavjud bo'lgan so'zlarni tartiblash, tavsiflash borasida ulkan ishlar amalga oshirilgan. Keyingi davr tilshunosligining vazifalari sirasiga muayyan so'zlar guruhini ajratish, ularning yangi ma'nolarini aniqlash, lug'atlardagi izohini mukammallashtirish, kompyuter dasturlariga joylashtirish kabilarini kiritish mumkin. Shunday tadqiqotlar sirasiga "kamsitish" semali so'zlar guruhini ajratish, ularning lug'atlardagi talqinini tekshirish ham kiradi. O'zbek tilshunosligida turli sohalar terminologiyasi va ma'lum guruh semali leksemalar bo'yicha bir qancha leksikografik ishlar amalga oshirilganini ko'rish mumkin. Lekin aynan "kamsitish" semali so'zlarning o'zbek tili izohli lug'atlarida qo'llanishi va xususiyatlari, deyarli, tadqiq etilmagan. Ayni vaqtda "kamsitish" semali so'zlarni saralash, ularni me'yorlashtirish, tasniflash va leksikografik talqin asosida tartibga solish tildan amaliy foydalanish samaradorligi muhim bo'lgan, ijtimoiy tarmoqlar taraqqiy etgan hozirgi davrda dolzarb masalalardan hisoblanadi. Zero, "Haqorat qilish, ya'ni shaxsning sha'ni va qadr qimmatini qasddan kamsitish"[7] ma'muriy javobgarlikka olib kelishi bu guruhga mansub so'zlarni nutqda qo'llash shaxslar va shaxs va tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarning buzilishiga sabab bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Fikrimizni "kamsitmoq" so'zining yangi tahrirdagi "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi izohi ham dalillaydi:

"KAMSITMOQ – qadr-qiymatni pastga tushirmoq; past, arzimasa, aybli qilib ko'rsatmoq, yerga urmoq. *Birovni ikkinchi bir odam oldida har xil mazax gaplar bilan kamsitish uning [Arabboyning] eng yaxshi ko'rgan odatlaridan edi. P.Tursun, O'qituvchi*"[3:741].

Xulosa va takliflar. Shuni ta'kidlash lozimki, "kamsitish" semali so'zlarni guruhlashtirish leksikografiya, lingvistik ekspertiza, lingvokulturologiya kabi yangi yo'nalishlar uchun juda muhim sanaladi, chunki shaxslar orasidagi munozarali vaziyatlar vujudga kelganda holatni to'g'ri talqin qilish va adolatli baholash uchun muayyan nutq vaziyatida qo'llangan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini bilish hamda ularni muloqot jarayonida o'rinli qo'llay olish nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Eshonqulov D. O'zbek lug'atchiligining shakllanish bosqichlari // Academic research in educational sciences. Volume 2, Issue 6. 2021. – P.1088.
2. Bahridinova B. O'zbekistonda o'quv lug'atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari. Filol. fanl. dokt. (DSc) diss. – Samarqand. 2020. – 252 b.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildlik. 2-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti. 2022. – 1038 b.
4. <http://lex.uz/docs/470219>
5. Hojiyev A., Nurmonov A., Zaynoddin S. va boshq. Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Sharq. 2001. – 336 b.
6. Ibragimov J. O'zbek tili mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari. Filol. fanl. dokt. (DSc) diss. – Qarshi. 2023. – 237 b
7. <https://lex.uz/acts/-97664>